

SZAKMAI BESZÁMOLÓ

Az ige történeti morfoszintaxisa az iberoromán nyelvekben

2008-2011

A pályázat azonosítója: 72778

Vezető kutató: Berta József Tibor

1. A kutatás témája, célja, módszerei, résztvevői

A pályázatban szereplő kutatások célja az ige történeti morfoszintaxisának, konkrétan az összetett igeidők, valamint az újlatin futurum és feltételes mód kialakulásának, fejlődésének vizsgálata volt az Ibériai-félsziget újlatin nyelveiben, a galego-portugálban, a spanyolban és a katalánban. A témaválasztást számos tényező indokolta.

Egyrészt a választott szerkezetek a nyelvtörténet során olyan grammatikalizációs folyamatokon mennek keresztül, amelyek vizsgálata fontos adalékokkal szolgál a történeti nyelvészet számára a morfológia és a szintaxis közötti összefüggések feltárása szempontjából.

Másrészt az ibériai újlatin nyelvek történeti nyelvtanának ilyen típusú összevetése újabb adatokkal szolgálhatott a szókincs vizsgálata alapján nem iberorománként tartott katalán tipológiai besorolásához.

Harmadrészt a történeti folyamatok –az archaikus formák fennmaradásának vagy eltűnésének– kronológiai jellegű vizsgálata lehetőséget kínált a mai nyelvállapotban mutatkozó változatosság magyarázatára, ami végső soron hozzájárul a diakrónia és a szinkrónia közötti szélesebb összefüggések megértéséhez.

Emellett céljaink között szerepelt a kutatások eredményeinek olyan kötetben történő közzétevése, amely a további kutatások számára hasznos és minél nagyobb példaanyagot nyújt, ugyanakkor a felsőoktatásban használható tankönyv szerepét is betöltheti.

A fenti célokat különböző korszakokból származó és eltérő stilisztikai típusokba tartozó szövegek által alkotott többnyelvű korpusz adatainak összehasonlító módszerrel történő elemzésével kívántuk elérni.

A kutatásban a spanyol, a portugál és a katalán történeti morfológiájának és szintaxisának témájában korábban már kutatást végző és számos publikációval rendelkező kutatók vettek részt. Emellett a munkatársak kiválasztásában fontos szempont volt fiatal doktoranduszok bevonása is. A csoportot eredetileg Berta József

Tibor, PhD (tanszékvezető egyetemi docens, SZTE), Haffner Ildikó, PhD, Nagy C. Katalin (egyetemi tanársegéd, doktorandusz, SZTE), Idrisz Ágnes (doktorandusz, SZTE) és Krekovics Diana (doktorandusz, SZTE) alkották. 2010-ben Nagy C. Katalin GYED-re ment, ezért feladatait Szijj Ildikó (egyetemi docens, ELTE) vette át. Ez a változás, melyet a megfelelő időközi beszámolóban bejelentettünk, a kutatások menetére negatív befolyással nem volt, inkább elősegítette a szakmai szempontok sokszínűvé tételét.

2. A kutatás feltételei

A kutatás feltételeit a Szegedi Tudományegyetem Hispanisztika Tanszéke az OTKA által nyújtott pénzügyi támogatás segítségével minden probléma nélkül biztosítani tudta. Nem okozott gondot a vizsgált szövegek, valamint a kutatás háttérét biztosító szakirodalom beszerzése. Az elektronikus adatkezelés és a publikáció előkészítése érdekében sor került egy nagy teljesítményű számítógép beszerzésére, emellett a kutatóhely a szövegek digitalizálására szolgáló szkennerekhez más pályázati lehetőség igénybe vételével jutott. A rendelkezésre bocsátott pénzügyi háttér összességében elegendőnek bizonyult a kutatás céljainak megvalósítására. Ugyan a tanulmányutak, a konferencia-részvétel és ezzel összefüggésben a gyakorlatilag folyamatos publikációs tevékenység költségei némileg meghaladták a tervezett mértéket, de ez az eltérés a vártnál kedvezőbb feltételekkel, illetve egyéb források igénybe vételével végrehajtott eszközbeszerzés eredményeként képződött maradvány engedélyezett átcsoportosításával tökéletesen megoldható volt.

Ilyen körülmények között komoly akadályt nem tapasztaltunk, a kutatás az elfogadott munkaterv szerint folyt. Ennek főbb fázisait és a feladatok teljesítését az alábbiakban részletezzük.

3. Előkészítés, a korpusz szelekciója

A kutatás első lépéseként 2008. december 31-ig megtörtént a szakirodalomban való tájékozódás, a vizsgálandó szövegek nagy részének szelekciója, azok beszerzése, valamint az adatgyűjtés előkészítése is.

A szövegek beszerzése és szelekciója során a lehetőségekhez képest szempontként figyelembe vettük a kronológiai folytonosságot, a szövegek tipológiai és stilisztikai változatosságát, valamint kezelhetőségét. Mindezeknek a szempontoknak az együttes érvényesítése helyenként okozott némi nehézséget, ezért a következtetések levonásakor az adott esetben „kivételes kezelést” figyelembe kellett vennünk.

3.1. Kronológiai határok

Az elemzendő korpusz időbeli terjedelmének határáként a XIII., illetve a XVII. századot határoztuk meg. Ezt az indokolja, hogy az elemzett területen a legkorábbi, összefüggő szövegek a XIII. századból maradtak fenn, illetve az, hogy az ide vonatkozó szakirodalom utalásai szerint a kutatócsoportunk által vizsgált történeti jelenségek a XVII. századra jórészt lezajlottak. A korai szövegek esetében nehézséget okozott, hogy a fennmaradt és publikált kéziratok több esetben későbbiek, mint az eredeti szöveg, ezért ezekben az esetekben mindenképpen kritikusan kellett kezelni az egyes jelenségekre vonatkozó adatokat.

3.2. Tipológiai és stilisztikai változatosság

A konkrét szövegek szelekciójakor azt az elvet követtük, hogy ezek lehetőleg több eltérő szövegtípust, illetve stílust képviseljenek, mivel a nyelvi változások kiindulópontja általában különböző, szemantikai szempontból egyenértékű, de más-más stilisztikai értékkel rendelkező és eltérő megoszlású alternatívák együttlélése. E szempont érvényesítése érdekében a korpuszba kerültek szépirodalmi alkotások, krónikák, valamint jogi jellegű dokumentumok, törvénytövegek, bírósági jegyzőkönyvek részletei is. A forráskiadások hiányosságai miatt nem sikerült teljes mértékben elérnünk, hogy valamennyi vizsgált nyelvből rendelkezésre álljanak nagyjából azonos korszakból származó, azonos típusú szövegek, de a tipológiai és stilisztikai változatosság általunk kitűzött kritériumának sikerült megfelelnünk.

Ugyanakkor a kiválasztott szövegek csaknem kizárólag prózában íródtak, amivel a csupán verstani okok miatt megjelenő nyelvi struktúrákat igyekeztünk elkerülni. Ez alól kivételt képez a *Cantar de mio Cid* című epikus költemény, valamint Gil Vicente, portugál drámaíró verses formában írt színpadi művei. A kivételes kezelést az indokolja, hogy az előbbi a spanyol nyelvtörténet archaikus korszakának szinte egyedüli összefüggő forrása, míg az utóbbiak két nyelven író szerző munkái, így különösen alkalmasak a XVI. század eleji spanyol és portugál nyelv tulajdonságainak összevetésére.

3.3. Kezelhetőség

A kezelhetőség megkönnyítése érdekében törekedtünk minél több elektronikus formában megjelent szöveg beszerzésére, illetve a szövegek szkennelés útján történő digitalizálására. E folyamatot jelentősen megkönnyítette, hogy –igaz, különböző mértékben– valamennyi általunk vizsgált nyelv esetében rendelkezésre állnak CD-ROM-on vagy interneten hozzáférhető elektronikus szövegkiadások. A korpusz kialakítása során az alábbi, ilyen típusú kiadásokat használtuk fel:

- a) Spanyol: *Archivo Digital de Manuscritos y Textos Españoles*, Ministerio de Cultura, Biblioteca Nacional, Madrid, Micronet, 1992.

- b) Katalán: Joan Toruella (dir.): *Corpus Informatizat del Català Antic*, Barcelona, València, Alacant, 2006.
- c) Portugál: *Corpus Informatizado do Português Medieval [CIPM]*, Lisboa, Universidade Nova de Lisboa, 2002-2005.

Ezek mellett természetesen más elektronikusan elérhető, valamint nyomtatott formában megjelent szövegkiadásokat is felhasználtunk. Összességében komolyabb problémával nem kellett szembe nézni.

4. Adatgyűjtés

A vizsgálat tárgyát képező szövegek kiválasztása és előkészítése után –a 2009. december 31-ével záruló időszakban– került sor a meghatározott morfoszintaktikai struktúrák, azaz az összetett igeidőket eredményező szerkezetek és a neolatin típusú jövő idejű és feltételes módú alakok kigyűjtésére.

Ebben a szakaszban nehézséget okozott a vizsgált szerkezetfajták viszonylagos morfoszintaktikai, főként szórendbeli változatossága. A középkori szövegek esetében az összetett igeidők alapjául szolgáló *habere*+participium eredetre visszavezethető igei körülírások esetében a *segédige* és a *participium* sorrendje Aux+Part, illetve Part+Aux sorrendet is mutat; emellett a komplexumot alkotó két ige között viszonylag nagy távolság is jelentkezhethet, ráadásul a közbeékelhető összetevők kategóriája gyakorlatilag kötetlen. További nehézséget okozott a régi szövegekre jellemző igen változatos, gyakran egyáltalán nem következetes íráskép. Ilyen módon a példaanyag kigyűjtése egyszerű keresőprogrammal nem volt lehetséges, ezért azt a szövegek olvasása során manuálisan kellett végezni. Ez a folyamat ugyan nagy figyelmet és időt igényelt, mégis megbízhatóbbnak bizonyult az automatikus keresésnél. Ugyanakkor az informatizált kiadások jelentősen megkönnyítették a fellelt példák kezelését, mivel azok a szövegtörzsből így viszonylag egyszerűen, másolással kiemelhetők, majd beilleszthetők és rögzíthetők voltak.

5. A szerkezetek osztályozása, elemzése és a kapott adatok ellenőrzése

A kutatás következő –2010. december 31-ig terjedő– fázisában megtörtént a korábbiakban gyűjtött adatok –*habere*+participium, *esse*+participium, valamint infinitivus+*habeo* típusú szerkezetek– tipológiai, kronológiai és stilisztikai szempontú csoportosítása és osztályozása. A korpuszból kiemelt és kigyűjtésük sorrendjében korábban számítógépre vitt mondattani szerkezetek strukturális vonásaik alapján csoportokba rendezve és besorolva számítógépen elektronikus dokumentumokban kerültek rögzítésre. Ez az eljárás előkészítette a kigyűjtött struktúrák gyakoriságának

korszakonként, nyelvenként és szövegtípusonként történő statisztikai elemzését. A csoportosítás alapját képező főbb paraméterek a következők voltak:

I. Összetett igeidők:

- a) Az összetevők sorrendje: Aux+Part, illetve Part+Aux sorrend
- b) Közbeékelés (interpoláció, alany, vonzat vagy határozói elemek közbeékelésével)
- c) A participium egyeztetése a direkt tárggyal a tranzitív szerkezetekben
- d) Az intranszitiv igék esetében az *esse* segédige használatának lehetősége

II. Jövő idő és feltételes mód

- a) Az igei összetevők sorrendje: Inf+*habeo* vagy *habeo*+Inf
- b) Az ún. mezoklízist –Inf-kl+*habeo*– tartalmazó igealakok aránya

Már az adatok osztályozása során kiderült, hogy az igei összetevők sorrendjét illetően a vizsgált korszak szövegeiben mindkét szerkeztípusban sokkal magasabb a mai nyelvállapotra jellemző szerkezeti állandóságot mutató alakok aránya, azaz a rögzült rend, mint az ettől eltérő, változatosabb szerkezeteké. A pontos arányok meghatározása is ezt igazolta. Az eredmények alapján a szórendre vonatkozó tendenciákat illetően a három nyelvterületen nem mutatkozik jelentős eltérés, mindenütt a szintaktikai változatosság fokozatos csökkenése jellemző. Ugyanakkor eltérés látszik a participiumnak a direkt tárggyal történő egyeztetésének lehetőségében: a katalánban és a portugálban ez a vizsgált időszakban mindvégig jellemző, míg a spanyolban a XV. században már ritka. Az *esse* igéből származó segédigének az intranszitiv igék perfektumának segédigéjeként való használata a XV. századtól a spanyolban és a portugálban viszonylag ritka, míg a katalánban szokványos. Tovább árnyalja a képet, hogy az azonos korszakba, de eltérő stílusváltozatokhoz tartozó szövegek adatai szerint a szépirodalmi szövegekben a régiesebb szintaktikai változatosság jellemzőbb, mint például a jogi jellegűekben. Bizonyos a szóbeliséggel kapcsolatba hozható katalán szövegekben a participium egyeztetésének hiánya e jelenség elterjedésének az eddigi kutatásokhoz képest korábbi datálását teszi lehetővé.

A kapott eredmények elemzésének fázisában került sor a gyűjtött adatok külföldi szakemberekkel –például Ángels Massip (Universitat de Barcelona), Sandra Montserrat (Universitat d'Alacant), Bohumil Zavadil (Univerzita Karlova v Prahe) – szakmai konzultációkon történő egyeztetésére, azoknak az általános tendenciákba való illeszthetőségének megvizsgálására, megvitatására.

6. A következtetések levonása, az eredmények közlése

6.1. Következtetések

Az alábbiakban röviden összegezzük a kutatás eredményeit, előbb az összetett igeidőkre, azután a jövő időre vonatkozó, végül pedig az általános következtetések megfogalmazásával.

6.1.1. Az összetett igeidők fejlődése

Az összetett igeidők fejlődése tekintetében valamennyi nyelvben megfigyelhető a szintaktikai változatosság fokozatos leépülése, amely az alábbi paraméterekben nyilvánul meg.

- a) A segédige és a participium sorrendje az Aux+Part struktúrában rögzül.
- b) A segédige és a participium közé helyezhető összetevők köre jelentősen szűkül. A mai nyelvváltozatokban a direkt tárgy és más igei vonzatok nem illeszthetők a segédige és a participium közé.
- c) A tranzitív szerkezetek esetében csaknem teljesen kizárólagossá válik a participiumnak a direkt tárggyal való egyeztetésének tiltása.
- d) Az intranszitiv igeik esetében általánossá válik a latin *esse* leszármazottai helyett a tranzitív igeik esetében szokásos *habere* típusú igeik segédigeként való használata.

Ugyan a témával foglalkozó kutatók –akik közül kiemelendő Company (1983) és (2006) – minden fentebb felsorolt változást a grammatikalizáció irányába haladó folyamat megnyilvánulásaként szoktak értelmezni, vizsgálataink megerősítik Romani (2006) megállapítását, amely szerint nem mutatható ki szorosabb összefüggés a szórend fosszilizációja és a participium alakjának rögzülése, illetve a segédige-választás lehetőségének megszűnése között.

Ezt igazolja például az a tény, hogy míg a Part+Aux szórend és az összetevőknek a két ige közé ékelésének gyakorisága valamennyi vizsgált nyelvben nagyjából egy időben –a XV. század második felétől kezdődően– és jelentősen csökken, addig a tárgyas participium egyeztetésének lehetősége a portugálban és a katalánban, az *esse* származékainak perfektív segédigeként való használata pedig a katalánban még ezt követően is viszonylag sokáig elfogadott marad. Elméleti szempontból valószínűleg fontos megállapítás, hogy a participium tárggyal való egyeztetése és az *esse* segédigeként való használata ugyanabban a nyelvben –a katalánban– marad fenn; az előbbi jelenséget támogathatja ugyanis, hogy az utóbbi szerkezetben a participiumot egyeztetni kell az alannyal. Ezt illusztrálják az alábbi

katalán példák, ahol vastagon szedve kiemeltük az egyeztetett participiumot, kurzívval pedig az egyeztetést igénylő névszói csoportot.

- (1) a. quant lo rey hach **dites** *aquestes paraules* (Desclot, 12)
b. *Aquesta veu* no és **venguda** per mí (Crest. ib. 164, II 5)

További következtetésünk, hogy a katalánt az (1a) és (1b) típusú szerkezeteknek a másik két ibériai nyelvtől eltérő megőrzése a galloromán és itáloromán nyelvekkel sorolja egy csoportba.

6.1.2. A jövő idejű és a feltételes módú igealakok fejlődése

A latin szintetikus jövő idejét felváltó infinitivus+*habeo* típusú igei körülírás már a XIII. századi szövegekben is gyakorlatilag szintetikus igealakként jelenik meg, amelyre nem jellemző a szintaktikai változatosság. A vizsgálatok igazolták, hogy az igei körülírás morfológizálódása –más nyelvekhez hasonlóan– az összetett igeidők alakulásához képest igen gyorsan bekövetkezett. Ez a vizsgált szövegekben az alábbi paraméterekben nyilvánul meg.

- a) A szerkezet szórendje a főige és a segédige sorrendjét illetően nem mutat változatosságot: a segédige minden esetben az infinitivustól közvetlenül jobbra helyezkedik el.
b) Az eredeti segédige (*habeo*) alakja fonológiailag redukálódott.
c) Az infinitivustól jobbra elhelyezkedő, már szuffixum jellegű segédige az infinitivustól más elemek által gyakorlatilag elválaszthatatlan.

Kutatásainkban ugyanakkor nagy figyelmet szenteltünk annak a nyelvtörténet során ugyan csökkenő gyakoriságú, de a korai szövegekben többé-kevésbé még jellemző morfoszintaktikai változatosságnak, amely a jövő idejű –és az azzal megegyező módon képződő feltételes módú– igealakok hangsúlytalan –klitikus– névmásokkal való kombinációja esetén figyelhető meg. Valamennyi vizsgált nyelvben találunk példát az ún. *mezoklízis* jelenségére, amelynek során a hangsúlytalan névmás nem az igei komplexumtól balra vagy jobbra, hanem az infinitivus és a szuffixum közé ékelődve, azokat szétválasztva helyezkedik el, mint például a port. *dá-lo-emos* 'oda fogjuk adni' szerkezetben.

Ez azért fontos jelenség, mert átmenetet képez az eredetileg analitikus összetétel és a mai szintetikus alakok között. Az alábbi spanyol példák jól érzékeltetik a középkori jövő idejű igealakok kettős viselkedését. Állító mondat esetében a klitikum közvetlenül az infinitivus után, a segédige előtt helyezkedik el a jövő idő és a valódi igei körülírás esetében is, vagyis a jövő idejű komplexum az igei körülírásokhoz hasonlóan viselkedik –vö. (2a) és (2b)–. Tagadó mondat esetén azonban a jövő idő egyetlen igealakként működik –lásd (3a)–, a klitikum nem

választhatja szét az ige elemeit –lásd (3b)–, míg az igei körülírás esetében igen –lásd (3c)–.

- (2) a. dar *lo* emos
b. dar *lo* podemos
- (3) a. no *lo* daremos
b. *dar lo no emos
c. darlo no podemos vagy dar no *lo* podemos

A vizsgált korszakban a mezoklízis gyakoriságának területi megoszlása eltérő: aránya a vizsgált katalán szövegekben elenyésző, a spanyolban a XVI. századig terjedő időszakban számos példát regisztráltunk, a portugálban pedig az írott nyelvben máig jelen van. Úgy tűnik tehát, hogy a befejezetlen morfológizációt mutató archaikus alakok gyakorisága nyugatról kelet felé haladva gyorsabban hanyatlik.

6.1.3. Általános következtetések

A fentebb felvázolt célkitűzések teljesítése szempontjából az eredmények a következő általános következtetésekben összegezhetők.

Az Ibériai-félsziget újlatin nyelveiben az összetett igeidők és az analitikus jövő idő kialakulása és fejlődése más nyelvekhez hasonlóan jól illeszkedik abba az elképzelésbe, amely a szintetikus és analitikus formák ciklikus váltakozását feltételezi.

A vizsgált nyelvek közül a katalán némi hasonlóságot mutat az Ibériai-félszigeten kívüli nyelvekkel, például a franciával és az olasszal, amennyiben szintaktikailag meghatározott esetekben megengedi a participium régies egyeztetésének lehetőségét és néhány intranszitiv szerkezet esetében a latin *esse* igéből származó ige segédigeként történő alkalmazását. Némiképp meglepő, hogy az egyeztetés tekintetében egészen a XVII. századig a katalánnal azonosan fejlődő – tehát konzervatívan egyeztető– portugál viszonylag rövid idő elteltével már az újító spanyollal azonos tulajdonságokat mutat.

A szórend tekintetében nincs jelentős különbség a vizsgált nyelvek fejlődésében, de a jövő idő képzésében a portugál megőrizte az igei komplexum hajdani analitikusságának maradványát.

A régiesebb, nagyobb szintaktikai szabadságot jelentő szerkezetek gyakoriságának fokozatos csökkenése eltérő arányban jelentkezik a különböző nyelvi változatokhoz tartozó szövegekben. Ez alapján látható, hogy az írott irodalmi nyelv tovább megőrzi a régies struktúrákat, míg például a jogi nyelvezetre inkább a kisebb változatosság jellemző. Bizonyos szövegek alapján következtethetünk arra, hogy az újítások terjedésének kronológiája a beszélt nyelvben korábbra helyezhető, mint azt az eddigi, az irodalmi nyelv vizsgálatán alapuló kutatások feltételezték.

6.2. Az eredmények közzélése

A kutatások során folyamatosan került sor a részeredmények folyóiratcikkek, illetve konferencia-előadások formájában történő közzelésére, végül a kutatási időszak utolsó szakaszában megtörtént az eredmények összegző publikációja is.

Elmondható, hogy a csoport publikációs tevékenysége a kutatások időtartama alatt folyamatos volt. Összesen négy spanyol és egy portugál nyelvű folyóiratcikk, egy magyar nyelvű könyvfejezet, három angol és két spanyol nyelvű, nemzetközi konferencián elhangzott –részben nyomtatás alatt álló– előadás keretében került sor a részeredmények közzelésére.

Az eredmények összegzése a *Morfosintaxis histórica del verbo en las lenguas romances de la Península Ibérica* című, 2011-ben nyomtatásban megjelent spanyol nyelvű kötetben történt meg. A kötetet összesen hat fejezet alkotja. Az első fejezet mintegy kiindulási pontként bemutatja az ibériai újlatin nyelvek igerendszerét, különös tekintettel az egyszerű igealakok fejlődésére. A második fejezet a múlt idők rendszerének alakulásával foglalkozik, ideértve a szintetikus és az analitikus alakok fejlődését is. A többi egység kifejezetten az újlatin nyelvekben kialakult, eredetileg analitikus szerkezetek történeti változásait mutatja be. A harmadik és a negyedik fejezet az összetett igeidők, az ötödik és a hatodik fejezet pedig a jövő idő és a feltételes mód kialakulásának kérdéseit vizsgálja, különös tekintettel a mezoklízis fentebb leírt jelenségére.

A kötet szerkesztése során kialakított szempontrendszernek köszönhetően a kiadvány a felsőoktatásban és a tudományos kutatómunkában egyaránt hasznosítható lehet. A morfológia és a szintaxis közötti összefüggések terén már eddig ismert, illetve a kutatások során feltárt tényeket úgy ismerteti, hogy előbb a szinkrón állapotot mutatja be, majd azt történeti-összehasonlító módszerrel, a vizsgálat során gyűjtött adatok felhasználásával magyarázza. Ez a didaktikai megfontolások alapján kialakított szerkesztési elv lehetővé teszi a könyvnek az egyetemi oktatásban tankönyvként való használatát, mivel a hallgatóknak a szinkroniára vonatkozó, már meglévő tudására alapozva ismerteti meg az azt magyarázó történeti folyamatokat. Ugyanakkor az egyes fejezetekben felhasznált és elemzett közzétett példaanyag jó alapot nyújthat a téma iránt érdeklődő kutatók további vizsgálataihoz.

Úgy gondoljuk, a kutatócsoport a munkatervben kitűzött célokat elérte, a saját módszerrel végrehajtott kutatások eredményeivel hozzájárult a témára vonatkozó ismeretek elmélyítéséhez, azok közzétételével pedig igyekezett gondoskodni hasznosításukról is. Ezúton is köszönjük az OTKA által a kutatás megvalósításához nyújtott támogatást.

2012. január

Berta József Tibor
vezető kutató